

Türü : Araştırma Makalesi
Konusu : Siyasi Bilimler
Gönderilme Tarihi : 17 Temmuz 2022
Kabul Tarihi : 3 Eylül 2022

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA GİRİŞ SÜRECİNDE ERMENİLER

Armenians in The Entering Process To The Great War

*

Ali KAŞIYUĞUN
(ORCID: 0000-0002-5086-5091)

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kaşıyugun, Ali, “Birinci Dünya Savaşına Giriş Sürecinde Ermeniler”, *BENĞİ: Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5 (2022), Sayı: 2, ss. 214-235.

Apa: Kaşıyugun, A. (2022). “Birinci Dünya Savaşına Giriş Sürecinde Ermeniler”. *BENĞİ: Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5 (2022), Sayı: 2, ss. 214-235.

Özet

Sanayileşen Avrupalı devletlerin kendilerine pazar bulmak ve çıkarlarını korumak maksadıyla çeşitli bahanelerle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karıştıkları herkesin malumudur. Bunlardan birisi de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında bir sorun olarak ortaya çıkarılan Ermeni meselesidir.

Rusya, Ermenileri kullanarak güneye ve sıcak denizlere inme çabası içerisinde girerken İngiltere de uzak doğudaki çıkarlarını devam ettirebilmek ve Rusların güneye inmesine mani olabilmek amacıyla Ermenileri bir set olarak değerlendirmiştir. İngiltere ve Rusya, amaçlarına ulaşmak için Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak Ermenilere yönelik bazı ıslahatlar yapılmasını istemişlerdir. I.Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Osmanlı Devleti seferberlik ilan etmiştir. Seferberlik sonrası Ermeni komiteler seferberlik çağrısına uymamış ve yaptıkları toplantılar neticesinde Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olması durumunda Rusya'ya yardım etme kararı

* Dr., Adıyaman Atatürk Kız Anadolu İHL, Tarih Öğretmeni (Adıyaman), asodo0809@gmail.com.

Bu çalışma 8-11 Nisan 2015 tarihleri arasında Antalya'da düzenlenen “Kadim Dostluğun Yüz Yıllık Açmazında Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu: Toplumsal Bellek, Önyargılar ve Gerçekler” sempozyumunda sunulan Ermeni Meselesi ve I.Dünya Savaşı'na Giriş Sürecinde Ermeniler başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

almışlardır. Çeşitli yerlerde isyanlar çıkaran Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin Doğu cephesinde ciddi sıkıntılar yaşamasına neden olmuşlardır.

Bu çalışmada Avrupalı devletlerin Ermeni meselesine bakışları ve Ermenilerin savaşa giriş sürecinde faaliyetleri değerlendirilerek Ermeni meselesinin aydınlatılması noktasında katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Ermeni Meselesi, İngiltere, Rusya, ABD

Abstract

It is known to everyone that the industrialized European states interfered with the internal affairs of the Ottoman Empire for various reasons in order to find a market for themselves and to protect their interests. One of these is the Armenian issue, which emerged as a problem after the 1877-1878 Ottoman-Russian War.

While Russia was trying to reach the south and warm seas by using the Armenians, England considered the Armenians as a set in order to continue its interests in the far east and to prevent the Russians from going south. England and Russia wanted some reforms towards Armenians by putting pressure on the Ottoman Empire in order to achieve their goals. On the start of Great War, the Ottoman State declared mobilization. After the mobilization, the Armenian committees did not comply with the mobilization call and as a result of the meetings they held, they decided to help Russia in case the Ottoman Empire was involved in the war. The Armenians, who rioted in various places, caused the Ottoman Empire to experience serious problems on the Eastern front.

This study of European states and the Armenian view to evaluating the activities of the Armenian issue in the accession process to the point of war is targeted to contribute to the elucidation of the Armenian issue.

Key Words: The Ottoman State, the Armenian Question, Great Britain, Russia, USA

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine damgasını vuran ve bugün bile tartışma konularının başında gelen hususlardan birisi Ermeni meselesidir. Millet-i sadıka olarak nitelendirilen Ermeniler, Osmanlı topraklarında yüzyıllar boyu barış ve huzur içerisinde bir yaşam sürdürmüşlerdir. Ancak 1878 Berlin Antlaşmasından itibaren bu durum değişmeye başlamış ve

Ermeniler Osmanlı Devleti'ne karşı yavaş yavaş ayrılıkçı eğilimler göstermeye başlamış, Çarlık Rusya'sı başta olmak üzere bazı devletlerin teşvik ve yardımlarıyla teşkilatlar kurmuş, Anadolu, Kafkaslar ve Azerbaycan'ın yer aldığı geniş bir coğrafyada ayrılıkçı faaliyetler yürütmüşlerdir.

Ermeni meselesine bakıldığında çıkış noktası genel olarak Ayestafanos ve Berlin Antlaşmalarına dayandırılmaktadır. Rusların, çıkarları doğrultusunda kendilerine bağlı bir Ermenistan kurdurarak güneye inmeye çalışmaları ve bu durumun İngiliz çıkarlarını tehlikeye atması birden bire bir Ermeni meselesinin ortaya çıkmasına neden olacaktır. ABD dahil diğer batılı devletlerin de soruna müdahil olması olayı iyice içinden çıkılmaz bir hal almasına sebep olacaktır. 1914 yılına kadar örgütlenme çabasına giren ve ellerine geçen fırsatları değerlendirmeye çalışan Ermeniler, birçok yerde ayaklanmalar tertip etmiş ve bağımsızlıklarını kazanma yolunda isyanlar çıkarmaktan geri durmamışlardır. Osmanlı Devleti ise Ermenilere yönelik birçok adım atmış ancak onları kararlarından döndürememiştir. Ermeniler, yaptıkları çalışmalardan bir netice alamayınca I.Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle farklı yollara başvurmuşlardır. Bunların başında ise Rusya ile işbirliği içerisinde Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak gelmektedir.

1. Türk – Ermeni ilişkileri ve Ermeni Meselesi

Avrupalı devletlerin çeşitli yollarla Osmanlı Devleti'ni ele geçirme ve Osmanlı idaresi altında yaşayan çeşitli unsurlardan bağımsız birer hükümet kurmak istemeleri (Türk Yurdu, 6 Mart 1330:224) olarak tanımlanan ve Avrupa için daha 18.yüzyılda fiilen başlamış olup çeşitli evrelerden geçerek bugüne gelmiş (Tanin, 25 Ağustos 1330:1) Şark meselesi doğrultusunda büyük devletlerin yardımları ile bir müstakil hükümet teşkil ettirilmek istenen unsurlardan birisi de Ermenilerdir.

Gerek Fransız ihtilalinin getirdiği düşünceler gerekse sanayileşen Avrupalı devletlerin kendilerine hammadde ve pazar bulma çabaları onları farklı arayışlara sevk edecektir. Bu nedenle Osmanlı topraklarında yaşayan gayr-i Müslim unsurları bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya başlayacaklardır. Buradaki asıl mesele bir İslam ülkesinde yaşayan gayr-i müslim unsurların haklarını korumak değil, siyasi çıkarlarının gerçekleştirilebilmesidir (Münir Süreyya, 2001:27)¹⁰⁸. Bununla birlikte Rusya¹⁰⁹ ve Avusturya'nın doğrudan kışkırtmalarının yanı sıra

¹⁰⁸ Münir Süreyya Bey, İngiltere ve Amerika'da önemli bir yer tutan Protestan Papazların mutaassıp ve dindar ahaliyi Osmanlı aleyhine kışkırtma konusundaki çalışmalarının dünya kamuoyunu Osmanlıya düşman eylediğini belirterek aleyhteki bu düşünce akımını hazırlayan kuvvetin hep Ermeni propagandası olduğunu ifade etmektedir.

BENĞİ
DÜNYA YÖRÜK-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERĞİSİ

Bengi World Journal Of Yoruk-Turkmen Studies

Yıl: 5, Sayı: 2
(Eylül 2022)

İngiltere ve Fransa'nın dolaylı destek sağlamalarının veya göz yummalarının büyük rolünü de göz ardı etmemek gerekir. Çünkü balkan milletleri (Romanya, Yunanistan, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Arnavutluk) bağımsız birer devlet olma yolunda çaba sarf ederken Rusya, Fransa, Avusturya ve İngiltere çeşitli nedenlerle mesele ile yakından ilgilenmişlerdir (Sarıkoyuncu, 1994:9).

1876 Bulgar ayaklanması, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Doğu vilayetlerinde reformlar yapılması kararı, Ermeni kuruluşları arasında Bulgaristan örneğinin kullanılabileceği fikrini uyandıracaktır. Yani mutlak bir çoğunluğun bulunmadığı alanlarda ayaklanmalar tertip etmek, çevreye saldırarak tepkiyi üzerine çekmek ve olayları bastırma hareketlerinden faydalanmak suretiyle uluslararası kamuoyunun dikkatlerini üzerine çekerek dış güçlerin müdahalesini sağlama yoluna gitmişlerdir (Yerasimos, 2002:9-10). Ermenilere göre Avrupa, Bulgar zulmü ile yumuşamış ve Bulgaristan'ı serbest bırakmıştır. Aynı Avrupa Ermenilerin de feryadını duyacak ve Ermeniler de serbest kalacaklardır (Çolak, 2009:247).

Berlin Konferansı sonrasında nüfus miktarının göz önüne alınmadan Bulgar Prensiği'nin ve Doğu Rumeli'nin oluşturulması doğu illerinde azınlıkta bulunan Ermenilerde bir umut uyandırmıştır. Zira Berlin Antlaşması ile doğu illerinde bazı düzeltmeler yapılmasını sağlayan Ermeniler zamanla güçlenerek, Kafkasya'da, İstanbul'da, Cenevre ve Mısır gibi yerlerde örgütler kurmuş ve propaganda organları oluşturmuşlardır. Balkan savaşları sonrası Türkiye içerde olduğu kadar dışarıda da zayıf düşmüştü. Bu nedenle Ermeniler, bu durumdan yararlanmaya çalışmışlardır (Talat Paşa, 2009:43-50).

Avrupalı devletler arasında Ermeni davasını en fazla benimseyen ülke İngiltere'dir. Osmanlı topraklarında yaşayan Katoliklerin koruyuculuğunu Fransa, Ortodokslarını Rusya'nın

Bilgi için Bkz. (Münir Süreyya, 2001:27).

¹⁰⁹ Çar Alexander, tahta geçtikten sonra Ermenilere Doğu Anadolu'da Rus himayesi altında bağımsız bir devlet kurma sözü vermiştir. Rusya'nın Balkanlarda bir Slav ve Doğu Anadolu'da bir Ermeni isyanı planladığı dönemde, Osmanlı Devleti, Ermenilere güvenmeye devam ederken İngiltere, Rusya'nın Doğu Anadolu'yu etkisi altına alarak güneye-körfeze inmesinden ve dolayısıyla da Hindistan yolunu tehdit etmesinden çekinmektedir. İngiltere, 1878'e kadar henüz Ermenilerle siyasi yönden direkt ilgilenmemesine rağmen Doğu Anadolu'nun Rusya'nın etkisi altına girmesini engellemek ve şartların elverdiği bir zamanda mümkünse kendi himayesi altında bir Ermeni devleti kurmak için zemin oluşturma çabaları içine girmekten geri kalmayacaktır. (Bilgin, 2009:314-315; Çiçek, [https:// docplayer.biz.tr/](https://docplayer.biz.tr/) (Erişim:30.11.2020).

Kazım Karabekir, doğuda Rusya'nın Anadolu'ya ve Irak'a inmesi tehlikesine karşın bir tampon bölge oluşturulması amacıyla önce Ermenilerin İngilizlerce desteklendiğini belirtirken (Karabekir, 1937:90-91), Kurat ise Akdeniz'e çıkmakta mütemadiyen engellerle karşılaşan Rusların, Ermenistan sahasını elde ettikleri takdirde İskenderun Körfezi üzerinden Akdeniz'e çıkmalarının mümkün olacağını ve İskenderun'da büyük bir Rus deniz üssü elde edebileceklerini ifade etmektedir. (Kurat, 1970:212).

üzerine almış olması 1840'lardan itibaren İngiltere'yi harekete geçirmiş ve Osmanlı topraklarında Protestanlık politikası gütmeye başlamışlardır. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için bir araç olarak kullandığı Protestanlık politikası en fazla Ermeniler arasında rağbet görecektir. Çünkü açılan kilise ve eğitim kurumları ilk defa olarak Ermeni kültürünü ele aldığı için Ermeni ulusal duygularını kışkırtmıştır (Çolak, 2009:244; Metin, 1992:63). Bu durumun sebeplerinden birincisi, siyasi hâkimiyet gayretidir. İngiltere, Hindistan'a giden en kestirme yolu elinde tutmak amacıyla Mısır'a yerleşmek için fırsat kollamış ve bunun için padişahı sürekli olarak baskı altında tutmuştur. Ermeni meselesi de bu baskıyı oluşturmak adına güzel bir neden teşkil etmektedir. İkincisi ise medeni ve insani gayret olarak değerlendirilebilir. Yani bir halkın veya toplumun haksızlığa uğradığını düşündükleri zaman insani vazifelerini yerine getirmeye çalışmışlardır. Bu nedenle İngiliz liberalleri Osmanlı topraklarındaki Hristiyanlara sempati ile bakmış (Baykal, 2003:56-58), Ermeni meselesini de batılı devletler “*Anadolu Hristiyanlarının Meselesi*” olarak görmüşlerdir (Çolak, 2013:151). Bir başka neden ise Batılı misyonerler nezdinde Ermenilerin Hristiyanlığı kabul eden ilk toplumlardan birisi olmaları ve Batı kamuoyunda Ermenilerin diğer doğu milletlerinden ayrı tutulmasıdır (Çolak, 2002:969). Vaat edilen reformlarda Babialı'nın çekingen davrandıklarını gördükleri zaman Berlin Antlaşmasını ileri sürerek Osmanlı Hükümeti nezdinde Ermeniler lehinde teşebbüslerde bulunmuşlardır. İngilizler önce muhtar bir Ermeni prensliği meydana getirmek istemiştir. Hatta 1893 Ekim ayı başında İstanbul'da bulunan İngiliz elçisi Sir Clare Ford, Ermenilere bir idari özerklik verilmesini II.Abdülhamid'e tavsiye etmiş II.Abdülhamid, böyle bir teklifin Osmanlı Devleti'nin temelini baltalamak demek olacağını ileri sürerek teklifi reddetmiştir. O dönemde Ruslar da muhtar bir Ermenistan'ın kurulmasına karşıdır. Çünkü Çar hükümeti, böyle bir prensliği Osmanlı-Rus sınırında meydana getirilmiş ikinci bir Bulgaristan olarak nitelemekte ve bunun Rus genişlemesine engel olacağından endişe etmektedir. İkinci bir sebep Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler için böylesi bir durum Rusya'da yaşayan Ermenilere de örnek teşkil edebilirdi (Baykal, 2003:56-58).¹¹⁰ Üçüncü ve daha önemli bir diğer sebep de iç siyaset açısından ağır bir yük olan Ermeni meselesinin halledilmesi Osmanlı Devleti'nin mevkiini güçlendirebilirdi. Osmanlı Devleti'nin güçlenmesi ise Rusya'nın

¹¹⁰ Dönemin Maliye Nazırı Cavid Bey, hatıralarında konuya değinmekte ve Rusların bu konudaki endişesini dile getirmektedir. Bir isyan çıkarmaları halinde asılacaklarını, hapis ya da sürgün gibi cezalara çarptırılacaklarını bilenlerin isyana teşebbüs etmeyeceklerini, Ermenistan'da bir vaka zuhurunda bunun müsebbibinin Rusya olacağını Talat Bey tarafından Giers'e söylendiğini belirtmektedir. Hatta Osmanlı Devletinin bu konuda iyi niyetini gösterdiğini, Sir Edward Grey tarafından bir heyet gönderilecek iken Rusların buna engel olduklarını da sözlerine eklemektedir. (Cavid Bey, Tanin, 6 Birinci Teşrin 1944:2)

BENĞİ DÜNYA YÖRÜK-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERĞİSİ

Bengi World Journal Of Yoruk-Turkmen Studies

Yıl: 5, Sayı: 2
(Eylül 2022)

ananevi siyasetine aykırılık teşkil etmekteydi. İngiltere ise iki nedenden muhtar bir Ermenistan kurulmasını istemektedir. Birincisi; müstakil veya özerk bir Ermenistan, Rusya'nın Akdeniz'e inmesine engel olacaktır. İkincisi ise Ermeni meselesinin kesin olarak halledilmesi isteğidir. Böylelikle Osmanlı Devleti için de nihayet bir sükûn ve asayiş sağlanmış olacaktır. Fransa ise Ermeni meselesinde tamamen Rusya'nın yanında yer almaktadır (Baykal, 2003:56-58). Alman yazar Hans Barth'a göre Avrupalı devletler bir Ermeni sorunu yaratmadan önce Ermenistan'da böyle bir problem yoktur (Çolak, 2009:238). Barth'a göre sorunun çıkış sebebi Avrupalı devletlerdir.

Uzun yıllar Türkiye'de yaşamış olan George Washborn, Ermeni meselesinin Berlin Kongresinden sonra gittikçe fenalaşmaya başladığını belirterek İngiltere'nin Ermeni sorunundaki rolünü şöyle açıklamaktadır; “İngiltere, Ermenilerin haklarını savunmaya, onlar için ıslahat sağlamaya koyulmuş ve Ermenileri bağımsız bir Ermenistan eyaletinin kurulacağı düşüncesiyle kışkırtmıştır. **Bunu bir bakımdan Hristiyanlık gayretiyle fakat daha çok bizzat kendi çıkarları için yani bağımsız bir Ermenistan'ın Rusya'nın ilerlemesine engel olacağı düşüncesiyle yapmıştır**” (Metin, 1992:64).

Rusların, Türkiye sınırları dâhilinde özerk bir Ermenistan kurmaya karar verdiği Ermenilerce bilindiğinden Ermeni örgütleri* (Hınçak, Taşnak Sütyun, Ramgavar gibi) savaş öncesinde birleşmeye başlayacaktır (Talat Paşa, 2009:50). Ayrıca Rus Çarlığı, Kilikya (Adana, Maraş, İskenderun) bölgesindeki Ermenileri, Ortodoks mezhebine geçirerek kendisine bağlamayı ve bu yolla Akdeniz'e çıkmayı arzuladığından Ermenileri kışkırtmaktan ve desteklemekten geri kalmayacaktır. Zaten Adana'ya piskopos olarak gönderilen Episkopos Muşeg'in teşvikleri ve tahrikleri, halkı teşkilatlandırarak silahlandırması Adana olaylarının başlamasında etkili olmuştur (Sonyel, 2009:343; Sakarya, 1989:240). Ermeniler, bağımsızlıklarını kazanma yolunda her fırsatı değerlendirmişlerdir. Bunlardan birisi de tarihte 31 Mart (13 Nisan 1909) olayı olarak bilinen ve Meşrutiyet idaresine karşı çıkarılan ayaklanmadır (Uras, 1950:461).¹¹¹ Bazı Ermeni gençlerinin

* Ermeniler bağımsızlıklarını kazanmak üzere 1860'lı yıllardan itibaren örgütlenmeye başlayacak ve bu doğrultuda birçok cemiyet, dernek vb. oluşumlar oluşturacaklardır. İlk kurulan cemiyetlerden bazıları şunlardır: Hayırsever Cemiyeti (1860), Fedakârlar Cemiyeti, 1870-1880 arasında Araratlı, Mektep Sevenler, Şarklı, Kilikya, Milliyetperver Kadınlar Cemiyeti, Ermenistana Doğru Cemiyeti. Tafsilatlı bilgi için Bkz.: (Uras, 1950:423 vd)

¹¹¹ Ermeniler 1890'lardan itibaren sistemli bir şekilde Osmanlı topraklarında isyanlar çıkarmışlardır. Bu isyanlardan başlıcaları şunlardır; Erzurum İsyanı (1890), Kumkapı gösterisi (1890), Sason İsyanı (1894 ve 1904), Babıali Gösterisi (1895), Zeytun İsyanı (1895), Van İsyanı (1896), Osmanlı Bankası'nın basılması (1896), Yıldız Suikastı (1905), Adana İsyanı (1909). Ermeni isyanları ve ayrıntıları için Bkz.: Uras, 1950:461 vd).

BENĞİ
DÜNYA YÖRÜK-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERĞİSİ

Bengi World Journal Of Yoruk-Turkmen Studies

Yıl: 5, Sayı: 2

(Eylül 2022)

askerlerin ordugâhına ateş etmesiyle başlayan olaylar sonucunda sorumlu Ermenilerin yanı sıra Müslümanlardan bir müftü ile birkaç kişi daha cezalandırılmışlardır (Sönmez, 1986:24).

Ermeniler bir taraftan örgütlenmeye başlarken diğer taraftan da 1912 Balkan savaşlarında alınan yenilgi Osmanlı Devleti'nin ölüm fermanını ilan etmesi anlamına geldiğinden Eçmiadzin'de bulunan katalikosları öncülüğünde Rusya'ya başvurarak Türkiye'de yaşayan Ermenileri Rus egemenliğine alınmasını talep edeceklerdir. Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde reformlar yapılmaz ise Avrupalı güçlerin olaya müdahale edecekleri yönünde Rusların uyarısı karşısında Babıali, Ermenilere yönelik bazı reformların yapılması konusunda görüşmelere başlama gereği duyacaktır¹¹². Ancak önerilen reform paketi doğu vilayetlerinin başına Avrupalı ve mümkünse Rus valiler atanmasını isteyen Rusya tarafından yeterli bulunmayarak geri çevrilecektir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 24 Nisan 1913'te Londra'daki Büyükelçi Tevfik Paşa vasıtasıyla İngiltere'ye başvurarak doğudaki altı vilayette İngiliz komutası altında bir jandarma gücünün kurulmasını ve valilere yardımcı olmak üzere İngiliz müfettişler atanmasını önerecektir. Osmanlı önerisi Rusya'ya bildirilecektir. Rusların çözüm önerisi ise İstanbul'daki büyük güçlerin büyükelçilerinin katılacağı bir konferansın toplanmasıydı. Almanya¹¹³ ve Avusturya hükümetleri boğaz kıyısında yapılması planlanan konferansa Osmanlı temsilcilerinin de katılmasını teklif edecek ancak Rusya, Osmanlı temsilcilerinin konferansa katılmasının Ermeniler arasında derin memnuniyetsizliklere sebep olacağı gerekçesiyle öneriyi reddedecektir. Sözü edilen konferans (Büyükelçiler Konferansı) 3 Temmuz'da toplanacak, toplantıda Almanya ve Rusya'nın ortak teklifi ile şark vilayetlerine Avrupalı iki genel müfettiş atanması ve Ermenilerin vilayet meclislerinde % 50 oranında temsil edilmesi kararı alınacaktır (Sonyel, 2009:345; Yerasimos, 1999:130-132).

Osmanlı Devleti, Ermeni meselesinin çözümü için İngiltere'den müfettiş talep etmekle hem sorunun üstesinden gelerek bu badireyi atlatmak hem de Rusya'ya karşı tekrar denge politikası yoluyla üstünlük sağlamayı amaçlamaktaydı. Fakat düşünülenin aksine İngiltere'ye

¹¹² Bu sıralarda dışarıdan (Viyanalı Hüseyin Hilmi Paşa, Berlin- Osman Nizami Paşa, Roma- Nabi Bey, Paris- Rıfat Paşa, Londra- Tevfik Paşa gibi) sefirlerin gönderdikleri raporlarda Ermenilere yönelik bazı ıslahatların yapılması gerektiği aksi takdirde Avrupalı devletlerin olaya müdahil olacakları ifade edilmektedir. Telgraflar ve içerikleri hakkında Bkz.: (Münir Süreyya, 2001:25-26). Paris sefiri Rıfat Paşa, Said Halim Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta "Hızlı hareket etmezsek inisiyatifini yabancılara vereceğiz" diyerek konunun ne kadar önemli olduğunu belirtmektedir. Bkz.: (Karacakaya vd. 2002:202).

¹¹³ Almanlar da tıpkı İngiliz ve Ruslar gibi Ermeni meselesinden faydalanmak istemiş ve Ermenileri kazanmak yoluna gitmişlerdir. Bunun için Ermenilere yönelik yapılacak ıslahatlar için Ermenileri, Babıali'de sözlerinin geçtiğine inandırmak, herhangi bir paylaşım olması durumunda Kilikya ve İskenderun'da yaşayan Ermenileri kazanmak yolunu tercih etmişlerdir. (Bayur, 1991:41).

yapılan teklif devletin başına yeni gâileler açtığı gibi sorunun daha da büyümesine ve diğer Avrupalı devletlerin de olaya müdahil olmasına yol açmıştır (Sönmez, 1986:24; Çiçek, <https://dooplayer.biz.tr/> (Erişim:30.11.2020).

Ermeniler bir taraftan da Avrupalı devletler nezdinde görüşmeler yaparak onları etkilemeye çalışmaktadırlar. Paris elçisi Rıfat Paşa, 1 Aralık 1913 tarihinde gönderdiği bir telgrafta Fransız Asya Komitesi'nin General Lacroix, Buxton, Lepsius ve Milliukof başkanlığında gizli bir toplantı tertip edildiğini ve Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde yapılacak reformlar hakkında Boğos Nubar Paşa'yı dinlediklerini belirterek reformlar hayata geçirilmeden Osmanlı Devletine mali yardım yapılmaması kararı alındığını belirtmektedir (Karacakaya vd. 2002:212).

Halil Menteşe de hatıralarında konuyla ilgili olarak Ermeni Nubar Paşa'nın Rus sefaretinin yardımına dayanarak Ermenistan ıslahatı propagandasına koyulduğunu, Paris'te bulunduğu bir sırada sosyalist şefi Jaures ile görüştüğü sırada Jaures'in kendilerine; "...sizin için daha büyük bir tehlike belirlemektedir. Ermenistan'da ıslahat propagandası başladı. Korkarım ki Ruslar son darbeyi vurmak için bunu ele almış olmasınlar. Kendiliğinizden oralarda esaslı ıslahata başlayın, belki tehlikeyi bu suretle önlemiş olabilirsiniz" dediğini ifade etmektedir (Halil Menteşe, Cumhuriyet, 30 Ekim 1946:2). Ahmed Bedevi Kuran da, Boğos Nubar Paşa'nın Avrupa başkentlerinde yaptığı propaganda ve bazı Ermenilerin İskenderiye'de hazırladığı miting ve büyük devletlere yapılan müracaatlar neticesinde sorunun yeniden alevlendiğini belirtmektedir (Kuran, 1959:690).

Paris dönüşü Mahmut Şevket Paşa'ya durumu anlatan Halil Menteşe, Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile bir durum değerlendirmesi yaptıktan sonra Londra sefiri Tevfik Paşa'ya şark vilayetlerinde esaslı bir ıslahat yapılmasına karar verildiğini, bu işin İngilizlere verileceğini, gelen kişinin hazırlayacağı rapor doğrultusunda hareket edileceğinin İngiliz yetkililere bildirilmesini isteyecektir. Tevfik Paşa, durumu İngiliz yetkililere söyleyecek, teklif İngilizleri memnun edecektir. Bu doğrultuda Lord Milner seçilecektir. Ancak Sir Edward Grey, bir süre sonra Rus sefirinin kendisiyle yaptığı görüşme sonrasında Rusya'nın bu işe karşı çıktığını belirtecektir. Grey, Tevfik Paşa'ya; "*Biliyorsunuz Ruslar müttefikimizdir. Maalesef onların arzusu hilafına hareket edemeyeceğiz*" cevabını verecektir (Halil Menteşe, Cumhuriyet, 31 Ekim 1946:2).

Talat Paşa, Rus hükümetinin 1914 yılında İstanbul'daki elçisi Giers aracılığıyla Babıali'ye bir teklifte bulunduğunu, bu teklife göre; altı doğu vilayetinin birleştirilmesi, bir yönetim makamının kurulması, Müslüman ve Hristiyanların aynı oranda silah altına alınması, memur ve

polislerin atanmasında aynı oranın göz önüne alınması ve bu vilayetin bir vali tarafından yönetilmesi gibi isteklerin yer aldığını belirtmektedir. Bu konuda yapılan görüşmelerin akim kaldığını belirttikten sonra da Ermenilerle ayrıca görüşülerek yabancı müdahalesinden ayrı olarak birlikte bir düzeltimin yapılması teklifinde bulunduğunu ancak bu teklifin durumu değiştirmeye artık imkân bulunmadığı gerekçesiyle reddedildiğini belirtmektedir. Bu sıralarda Avusturya veliahdı öldürüldüğünden siyasi ufkun kara ve tehlikeli bulutlarla kaplı olduğunu sözlerine eklemektedir (Talat Paşa, 2009:23-24). Ermeni ulusal delegasyonu üyelerinden Boğos Nubar Paşa ise Talat Paşa'nın sözlerine haklılık getirerek şunları söylemektedir; "...Savaşın başında Türk Hükümeti, Kafkaslarda Ruslara karşı kızkırtma karşılığında Ermenilere bir tür özzerklik sözü vermişti. Ermeniler bu öneriyi reddetmiş ve hiç tereddüt etmeden ittifak* devletleri yanında yer almışlardır" (Sonyel, 2009:353-354).

Balkan savaşlarından sonra Ermeniler boş durmayarak faaliyetlerine devam edeceklerdir. Sosyal Demokrat Hınçak Komitesi'nin Köstence'de yaptığı 7'nci kongresinden sonra 17 Eylül 1913'te yayınladığı bildiri de şu ifadelerle yer verilmektedir; "Kongrede, meşru yollardan elde edilmesinin mümkün olmadığı görülen, insan hakları ve milli haklara kavuşmak için bundan sonra meşru olmayan hareketlere girişmesi; daha uygun siyasi ve ekonomik yeni durumlar ortaya çıkıncaya kadar komite çekişmelerine ara verilmesi karar altına alınmıştır" (Sakarya, 1989:240). Metinden de anlaşılacağı üzere kendi aralarında çekişme halinde olan Ermeniler söz konusu Osmanlı Devleti olunca yekvücut olmayı ve emellerine ulaşmak için uygun fırsatı kollamayı tercih etmektedirler.

2. Şark Islahat Projesi; Yeniköy Antlaşması

Başta Rusya olmak üzere Avrupalı büyük devletler Ermeni meselesinin çözümü için 1913 yılı yazında, aralarında çeşitli görüşmeler yapacaklardır. 1913 Eylül başlarında İstanbul'da bulunan Patrik vekili Cevahirciyan Efendi, İstanbul'daki büyükelçiliklere çok gizli tutulması kaydıyla bir andiç verecektir. Andiçta; Altı doğu vilayetinin bir valinin emrine verilmesi, valinin Avrupalı olması, büyük devletlerin kontrolünde olması, geniş yetkilere sahip olması gibi istekler sıralanmaktaydı. Bu konuda Avrupalı devletlerin temsilcileri uzun süren görüşmeler gerçekleştireceklerdir (Bayur, 1991:140).

Uzun tartışmalar neticesinde Rusya maslahatgüzarı Constantin Gulkieviç ile Sadrazam

* Sehven yazılmış olması muhtemeldir. Zira Ermeniler, İtilaf bloğunda yer alan Rusların yanında yer almışlardır.

BENĞİ
DÜNYA YÖRÜK-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERĞİSİ

Bengi World Journal Of Yoruk-Turkmen Studies

Yıl: 5, Sayı: 2

(Eylül 2022)

Said Halim Paşa arasında 26 Ocak 1330 (8 Şubat 1914) tarihinde Yeniköy'de bir itilafname imzalanmıştır. Yeniköy antlaşmasının ana hatları hülasaten şöyledir;

✓ Biri Erzurum, Trabzon ve Sivas, diğeri Van, Bitlis, Elazığ (Harput) ve Diyarbakır'ı içine alan mıntıkada iki yabancı genel müfettiş tayin edilecektir.

✓ Müfettişler; adliye, polis ve jandarmayla vilayetlerin idaresini kontrol edecek, asayişin korunamadığı durumlarda askeri kuvvetler müfettişin emrine verilecektir.

✓ Müfettişler, gerektiğinde yetersizliğini ya da bir yanlışlarını gördükleri memurları görevden alma ve yerlerine kanunlar dairesinde gerekli şartları taşıyanları atama yetkisine sahip olacaklardır. Yüksek dereceli memurlarla ilgili konular derhal Dâhiliye Nezaretine bildirilecek, 8 gün içerisinde de bunlarla ilgili dosyalar nezarete gönderilecektir.

✓ Müfettişlerce arazi ihtilafları doğrudan halledilecektir.

✓ Her kesimde kanun, nizamname ve resmi tebliğler yerel dillerle ilan olunacaktır.

✓ Cemaatlerin okullarını idare etme hakkına hükümet engel olmayacaktır.

✓ Hamidiye alayları, yedek süvari biçimine dönüştürülecek, silahları askeri depolarda muhafaza edilecek, ancak seferberlik veya tatbikat durumunda kendilerine verilecektir.

✓ Müfettişler gözetiminde türlü din, dil ve ulus oranını tespit etmek amacıyla en geç bir yıl içerisinde seçim yapılacaktır (Uras, 1950:401-404; Bayur, 1991:168-172).¹¹⁴

Büyük devletlerin istekleri daha doğrusu zorlamaları karşısında Osmanlı Devleti, Sadrazam Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısında Doğu illerinin yabancı müfettişler tarafından ıslah edilmesine dair antlaşma imzalanmıştır. Antlaşmaya göre Van, Bitlis, Elazığ (Harput) ve Diyarbakır mıntıkasına Norveçli Binbaşı Hoff, diğeri mıntıkaya da Hollandalı Westenek görevlendirilmiştir (Uras, 1950:404; Takvim-i Vakayi, 1 Temmuz 1330:1; Peyam,16 Mayıs 1330:1; Danişmend, 1955:409).

Antlaşmanın imzalanması üzerine Gulkieviç, Rus Hariciye Nezaretine; "...Ermeniler Türk boyunduruğundan kurtulmak için ilk adımı atmışlardır" derken (Kurat, 1970:210), Katalikos Keork ise;

¹¹⁴ Bu antlaşma imzalanmadan önce Ruslar; bütün doğu illerinin tek bir vilayet veya müfettişlik olmasını, bu mıntikanın Fransız ve Almanlar için hazırlanan mıntıklar üzerine taşmamasını istemekteydiler. Amaç bölgenin ihtilafsız şekilde Ruslara ait olduğunu belirlemek ve ileride bölgeyi almayı kolaylaştırmaktı. Osmanlı Devleti ise mümkün mertebe bölgeyi büyütme ve bölmeye çalışmıştır. (Bayur, 1938:318-319).

BENĞİ
DÜNYA YÖRÜK-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERĞİSİ

Bengi World Journal Of Yoruk-Turkmen Studies

Yıl: 5, Sayı: 2

(Eylül 2022)

“milli davamız ilk menziline vasıl oldu” diyerek Ermeni memnuniyetini dile getirecektir (Uras, 1950:416). Çünkü Ermeniler, Osmanlı Devleti’nin dağılması sürecinde elde edilecek özerkliğin bağımsızlığa giden yolun ilk kademesini teşkil ettiğinin bilincindedirler (Yerasimos, 2002:11). Antlaşmayla Ermeni özerkliğinin ilk adımı atılmış ancak I.Dünya Savaşı, bu antlaşmanın uygulanmaya konulmasını engellemiştir.

Ermenilere özgü bu düzenleme, dönemin yayın organlarından Türk Yurdu Dergisi’nde; “Kendi memleketlerinde Ermeniliğın şahsi tecelliyatını bile şiddetle ezmeye çalışsan bazı hükümetler, Türkiye’de ermeni milliyetinin siyasi tekâmül ve terakkisine itinâkâr birer niğebban kesilmişlerdi” (Türk Yurdu, 1 Mayıs 1330:294) sözleriyle haklı olarak eleştirilmektedir.

Rusya, Ermenileri kullanmak suretiyle en büyük emellerinden biri olan boğazları açık tutmak ve günü geldiğinde elde etmek için kullanacaktır. Alman elçisi Wangenheim’in 10 Haziran 1913 tarihli raporunda durum şöyle ifade edilmektedir; “Rusya, Ermeni meselesinin yardımıyla İstanbul yolunu açık tutmak istiyor. Bu onun için günü gelince Boğazları açacak olan anahtardır” (Bayur, 1991:98). Rusya’nın nihai hedefi Akdeniz’e çıkmak olduğundan tarihi emellerini gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti’nin I.Dünya Savaşı’na girişini büyük bir fırsat olarak görmüştür. Bu amacına ulaşmak için bir taraftan Osmanlı Asya’sının kuzeydoğusundaki demiryollarından Osmanlıyı mahrum bırakmak için her türlü yola başvururken diğer taraftan Osmanlı topraklarında ihtilaflar çıkarmak için Kafkasya’da yaşayan Ermeniler ile çeşitli suçlardan dolayı mahkûm olmuş ancak Rusya’ya firar etmiş Ermenileri birleştirerek onları milli emellerini gerçekleştirecekleri vaadiyle Tiflis’te cemiyetler akdederek komiteler teşkil ettirmiştir (ATASE, BDH, K:1488, D:32, F:003–02a (Tarihsiz); ATASE, BDH, K:1488, D:32, F:003–03(Tarihsiz).

Rusya bunları yaparken Wangenheim, Alman Hariciye Nezaretini, Rusların doğu illerinde provokatörleri aracılığıyla bölgedeki Ermeniler ile Müslüman Kürtler arasında ihtilaflar çıkarmak niyetinde oldukları konusunda uyaracaktır. Rusların bu vesile ile askeri bir müdahaleyi haklı göstermeye çalışacaklarını belirtecektir (Aksakal, 2010:84). Yani Ruslar, tarihi emellerine ulaşmak amacıyla yalnızca Ermenileri değil aynı zamanda o bölgede yaşayan Kürtleri de Osmanlı aleyhine tahrik etmek niyetindedirler. Konu ile ilgili olarak Rusya, 8 Nisan 1914’te Abdürrezzak isimli bir mülteciyi Tiflis veya Kafkasya’nın uygun bir yerinde Kürt, Ermeni ve Süryanileri içine alacak bir komite kurması için görevlendirecektir. Böylelikle Ruslar, Doğu Anadolu üzerinden İskenderun ve Akdeniz’e çıkmış ve amaçlarına ulaşmış ulaşacaklardır. Bu doğrultuda Kürtlerin kışkırtılması

neticesinde çıkan isyanlardan birisi 2 Nisan 1914'te Bitlis'te meydana gelecektir. Fakat isyan başarısız olacaktır (ATASE, BDH, K:1488 D:32, F:003– 01; Sönmez, 1986:25-26). Rusların bölgede yaşayan Kürtleri kıskırtmak istemesi Osmanlı arşiv belgelerinde açıkça belirtilmektedir. Elazığ'dan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Nisan 1331 (12 Mayıs 1915) tarihli şifre telgrafta; Dersim ekradının ittifaka davet edildiğinin anlaşıldığı bildirilmektedir (BOA, DH.ŞFR, D:470, G:128 (29 Nisan 1331)).

Osmanlı Devleti'nin Washington Büyükelçisi Ahmet Rüstem Bey, itilaf devletlerinin Ermeni meselesindeki tutumunu şiddetle eleştirerek Ermenilerin uydurma ve gerçek dışı isteklerinin tatmini olmadığını, bunun büyük bir yalan ve ortalığı toza dumana katma amacına yönelik bir girişim olduğunu, tüm amaçlarının Rusya'nın toprak istek ve ihtiraslarına zemin hazırlamak olduğunu belirtmektedir (Ahmet Rüstem, 2001:61).

3. Seferberlik İlanı ve Ermenilerin Tutumu

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahdı F.Ferdinand ve eşinin Saraybosna ziyareti sırasında bir cinayete kurban gitmeleri Avusturya-Sırbistan ilişkilerini iyice gerginleştirmiş ve bir süre sonra dünya savaşına sebep olmuştur. Savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti, bir taraftan Almanya ile gizli bir ittifak imzalayarak kendisine bir müttefik bulmuş diğer taraftan da tarafsızlığını ilan ettiği gibi seferberlik ilanına karar vermiştir (BOA, MV, D:236, G:17; İkdam, 3 Ağustos 1914:1).

Seferberliğin ilan edilmesi ile birlikte Ermeniler de bazı hareketlerde bulunacaklardır. Askerlik çağına gelmiş olan Ermenilerin yarısı kaçıp gizlenerek seferberlik çağrısına uymayacaklardır. Bazıları Rusya tarafına geçecektir. Bazıları evlerinden kaçarak şurada burada saklanıp düşman saflarına katılmak için uygun zamanı beklemeye başlayacaktır. Diğer yarısı ise askeri müfrezeler marifetiyle askerlik şubelerine götürülmeye çalışıldıkları esnada karşı koymaya yeltenecektir. Gönüllü olarak orduya katılanlar ise durumu devletin kendisini savunmak amacıyla elinde bulundurduğu silahları almak için fırsat olarak değerlendirmişlerdir. İtaatsizlik göstererek kaçan tüm Ermeniler, ya doğrudan Rus ordusuna ya da Ermeni çetelerine katılacaklardır (Ahmet Rüstem, 2001:65). Aynı zamanda Ermeniler, bir taraftan vergilerini ödemeyecekler, diğer taraftan asker toplanması konusunda verilen emirleri yerine getirmeyeceklerdir. Askerlik görevlerini yapmaya giden Müslümanlara ise sokaklarda saldırılmış, soyulmuş veya öldürülmüşlerdir (Talat Paşa, 2009:63).

1914 yılına kadar Osmanlı topraklarında birçok isyan çıkaran Ermenilerin isyanları bastırılmıştı. Ancak bastırılan her isyan yeni bir katliam olarak nitelendirilmiş ve bu isyanlar Hristiyan kamuoyu tarafından “*Türkler, Ermenileri katlediyorlar*” şeklinde değerlendirilmiştir. Bu nedenle batılılar açısından yapılacak iş Ermenileri desteklemek ve himaye ederek Türklerin gazabından kurtarmaktır (Çolak, 2009:240).

Seferberlik çağrısı sonrası Ermeniler, hem cephede, hem de cephe gerisinde Fransız, İngiliz ve Rus ordularına destek sağlamak amacıyla çalışmalar yapmaya başlayacak ve Ermeni propagandacılar, yabancı devletlerin konsolosları ve misyonerlerinin yardımıyla başka ülkelerdeki komitelerle haberleşmeyi temin ederek Anadolu Ermenilerini hızla silahlandırmaya başlayacaklardır. Bu durumu Ermeni Taşnak Cemiyeti’nin liderlerinden Kaçaznuni şu sözlerle ifade edecektir; “*1914 sonbaharı başlarında Türkiye savaşa henüz girmemiş, fakat savaş hazırlıkları içindeyken, Güney Kafkasya’da (büyük gücü içinde ve enerjik biçimde Ermeni gönüllü birlikleri oluşturulmaya başlandı. Sadece birkaç hafta önce Erzurum’da yapılan kongrede gönüllü birlikler konusunda alınan olumsuz karara rağmen, Ermeni Devrimci Taşnakist Parti (EDDP) hem bu birliklerin oluşturulmasına hem de bunların Türkiye’ye karşı gerçekleştirdikleri askeri operasyonlara aktif biçimde katıldı.*” (Kaçaznuni, 2008:32; Günay, 2009:86-87).

Seferberlik sonrası Ermeni komiteler de boş durmayacaktır. Hınçak, Taşnak, Ramgavar, Veragazmiyal gibi Ermeni komiteleri, şubelerine verdikleri talimatta şunları söylemekteydiler; “*Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı askeri geri çekilirse her tarafta birden eldeki vasıtalarla isyan edilecek, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, binalar ve resmi müesseseler bombalanacak, yakılacak, hükümet kuvvetleri bölgede meşgul edilecek, ikmal kafileleri vurulacaktır. Bunun aksi, Osmanlı ordusu ilerlerse Ermeni askerleri silahlarıyla kıtalarından kaçarak Rus ordusuna katılacak veya yurt içinde çeteler oluşturacak.*” (Sakarya, 1989:242; Günay, 2009:87). 5 Eylül 1330 (18 Eylül 1914) tarihinde Bitlis Valisi Mustafa Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen şifreli bir telgraf bu bilgiyi doğrulamaktadır. Telgrafta Ermeni düşünürleri arasında son günlerde verilen karar gereğince harp ilan edilinceye kadar sükunetin muhafaza edilmesi harp ilan edildiğinde orduda gençlerin silahlarıyla düşman tarafına iltica eylemeleri, Osmanlı ordusu geri çekilirse silahlanıp çene haline gelmesi kararının verildiği, durumun teşkilat-ı mahsusa ve üçüncü ordu kumandanlığına bildirildiği ifade edilmektedir (BOA, DH.ŞFR, D: 441, G:33). Bu tarz bilgileri yabancı kaynaklarda da görmek mümkündür. Örneğin Alman İmparatorluğu'nun Kafkasya özel ajanı Lois Mossel, 22 Mart 1915

BENĞİ
DÜNYA YÖRÜK-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERĞİSİ

Bengi World Journal Of Yoruk-Turkmen Studies

Yıl: 5, Sayı: 2
(Eylül 2022)

tarıhli raporunda; Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin iyi organize olduklarını ve neredeyse hepsinin Rusların galip gelmesi için bu savaşta çalıştıklarını; bölgedeki Ermenilerin Ruslardan silah ve para yardımı aldıklarını ve Kafkasya'daki Osmanlı Ermenilerinin Rus saflarında savaştıklarını, Rus ordusuna katılmayanların çeteler kurarak, Sivas ile Erzurum arasındaki Osmanlı posta hizmeti gören birliklere saldırarak, bunları soyduklarını ve büyük paralar elde ettiklerini yazmaktadır. Son olarak da Osmanlı Devleti ne yaparsa yapsın Ermenilerin bu savaşta Osmanlının yanında yer almayacaklarını belirtmektedir (Çolak, 2002:975; Çolak, 2013:155).

Osmanlı Devleti, savaşa girmeden önce Kafkasya'da hazırlıklara başlayan Ermeniler, Rus ordusuna, Türkiye'ye karşı savaşacak çetelere, intikam alaylarında yer almak üzere Kafkasya'ya, Tiflis'e doluşmaya başlayacaklardır. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Erzurum mebusu olan ve hatta Nafia Nazırlığı yapmış olan Karakin Pastırmacıyan, komite tarafından teşkilat için Kafkasya'ya gönderilecektir (Uras, 1950:600-601; Sönmez, 1986:25). Rus tarihçilerine göre savaşın başlarında Rus Ordusu içerisinde 23 Ermeni birliği mevcut olup yaklaşık 11.500 askere karşılık gelmekteydi. Ayrıca sadece Kafkas bölgesinde Ruslar adına savaşmaya hazır 40.000 gönüllü silahlı Ermeni bulunmaktaydı (Çiçek, 2010:4-5).¹¹⁵

Seferberlik ilanından sonra Ermeniler, açıktan açığa isyan hareketlerine de başlayacak ve ilk isyan girişimine 30 Ağustos 1914'te Zeytun'da başvuracaklardır (Sonyel, 2009:351). Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra savaşın ilerleyen zamanlarında 500-600 kişi civarındaki Ermeni çetecisi silahlı ayaklanma başlatıp, askere, jandarmaya ve halka saldıracaktır. Ermeniler tedhiş hareketlerine ve yağmacılığa devam edecek, yapılan çarpışmalarda Maraş Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Süleyman Bey ile birlikte altı Türk askerini şehit edip yirmi altısını yaralarken Ermeni çetecilerin çoğu bölgenin dağlık ve sarp olmasından istifade ederek kaçacaktır (Günay, 2009:96).

Ermeni faaliyetleri karşısında Osmanlı Devleti, 1914 Eylül başlarından itibaren Ermenileri gözetim altında tutmaya karar verecektir. Dâhiliye Nezareti, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları

¹¹⁵ Fransa'da yayınlanan Tan Gazetesi, savaş sonrasında Ermeni Generali Antranik ile bir mülakat gerçekleştirecektir. Antranik, verdiği röportajda Ermenilerin harpte ellerinden geldiğince Türkler aleyhinde çalıştıklarını, Fransa'ya yardım etmek için gençlerinin çoğunun Suriye'ye giderek Osmanlı ordusuna karşı savaştıklarını ve Rus ordusunda da 180.000 Ermeninin olduğunu ve bunların büyük bir çoğunluğunun Alman cephesine gönderildiğini belirtmektedir. Yine 12.000'den 15.000'e kadar Ermeninin de Rus üniforması giyerek Kafkasya cephesinde Türklere karşı harp ettiklerini açıkça ifade etmektedir. (Sebilü'r-Reşad, 20 Teşrin-i Sani 1335:84). Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bak. (Kaşyüğun, 2019:91-104).

BENĞİ
DÜNYA YÖRÜK-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERĞİSİ

Bengi World Journal Of Yoruk-Turkmen Studies

Yıl: 5, Sayı: 2
(Eylül 2022)

illere gönderdiği 6 Eylül tarihli şifreli yönergede; yetkililerin Ermeni liderleri ve elebaşlarını sürekli gözetim altında tutmaları istenecektir. Çünkü Ermeniler, -özellikle Van ve çevresinde yaşayanlar-Rusya ile gizli iletişim içindedirler (Sonyel, 2009:351).

Cemal Paşa'nın, mert, kahraman, ikiyüzlülüğün ne olduğunu bilmeyen, dostluklarına sadık olarak nitelendirdiği Ermenilerin, Türkler ile aralarında din ihtilafının bulunmadığını, bugün gelinen noktada arada hâsıl olan düşmanlığın yegâne sorumlusunun Rusya'nın izlediği siyasetten kaynaklandığını belirtmektedir. Her ne kadar bölgedeki Kürt beylerinin idaresi altında bir baskıya maruz kalıyorlarsa da Türk hükümeti ile samimi bir şekilde dostluk hayatını devam ettirmekteydiler. Elbette 19.yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da öğrenim gören Ermeni gençlerinin milliyetçilik akımından etkilenmeleri, Ermeni gençlerinde siyasi bir takım düşüncelerin oluşmasına yol açmıştır. Bu zihniyet Rus diplomatları için bulunmaz bir fırsat olarak telakki edilmiş ve Ermenilerin devlet aleyhine çalışmaları için Ruslar ellerinden geleni yapmaktan geri durmamışlardır (Cemal Paşa, 2010:361-365). Cemal Paşa'ya göre Ermeni meselesinin baş sorumlusu Ruslar olarak görünmektedir. Ruslar, bu kadar istila hırsı ile yanıp tutuşmamış olsalar, Ermeni meselesi bu kadar büyümeyecektir.

Savaştan önce Bakü'de yayınlanan "Areve" Gazetesi, 11 Eylül 1914 tarihli sayısında neşrettiği makalesinde Avrupalı devletlerin Berlin Kongresi'nden beri kendileri için bir şey yapmadıklarını, Osmanlı hükümetine karşı zayıf ve etkisiz bir siyasete sığındıklarını, bugün bir kasırganın bütün dünyayı karıştırmakta olduğunu ve herkesin varlığını güven altına almaya çalıştığını, milliyet meselesinin bugün bambaşka bir biçimde ve tarihte eşi olmayan bir şiddetle canlandığını belirterek; "*Büyük ve küçük milletlerin geleceklerinin söz konusu olduğu bir anda biz uykuda mı kalacağız?*" diyecektir (Talat Paşa, 2009:58-59).

Osmanlı devlet yöneticileri savaş başlamadan önce Ermeni ileri gelenleri ile görüşecek ancak sonuç alamayacaklardır. Buna karşın Ermenilerin dini lideri Eçmiadzin Katalikosu, Rusya'nın Kafkasya valisine başvurarak Rusların Ermenileri koruma altına alması ve Rusya tarafından seçilen bir valinin birleşik altı doğu vilayetinin başına getirilmesi teklifinde bulunacaktır. Bu olay üzerine harekete geçen Ermeniler gönüllü birlikler oluşturmaya başlayacaklardır. Dört gönüllü birlik oluşturulacaktır. Her grup bin (1.000) kişiden oluşmaktaydı. Sayıları az olmakla beraber coğrafyayı iyi tanımaları sebebiyle siyasi rolleri sayısal güçleriyle kıyaslanamayacak kadar büyüktür. Hal böyle iken komutanları Osmanlı mebusu olan ikinci Ermeni gönüllü birliği

Iğdır'dan Van yönüne doğru 24 Ekimde harekete geçecektir (Yerasimos, 1999:281-283). Ermeniler yalnızca Osmanlı sınırları dahilinde değil aynı zamanda dışarıda da gönüllü birlikler oluşturmuş ve Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele etmişlerdir. Örneğin Paris Konsolosu Galip Şevki Bey'den gelen 19 Eylül 1914 tarihli bir raporda bir Ermeni Gönüllü Komitesi oluşturulduğu, bazı ermeni gençlerinin kandırılarak Fransa ordusuna gönüllü kaydettiler, bazıları da tehditlerle korkutuldukları ve emellerini gerçekleştirmeye çalıştıkları bilgisine yer verilmektedir (Karacakaya vd. 2002:213).

Ermeni faaliyetlerini gören Osmanlı Devleti, zaman zaman Ermenileri uyarma yoluna da gidecektir. Mesela dönemin Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey¹¹⁶, mecliste bulunan Ermeni temsilcilerine çeşitli uyarılarda bulunurken Harbiye Nazırı Enver Paşa da Ermeni Patriği'ni uyaracaktır. İmparatorluğun çok ciddi ve hayati mücadele verdiği böylesi nazik bir durumda Ermenilerin Osmanlı aleyhine yapacakları her türlü faaliyetin şiddetle cezalandırılacağını bildirecektir. Fakat *"bağımsız bir Ermenistan hayali ve serabı ile başı dönen ve kararlılıkları daha da kuvvetlenen Ermeniler"* Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanlarla beraber savaşa katılacaklardır (Ahmet Rüstem, 2001:68-69). Ahmet İzzet Paşa da savaş ilan olduğunda Ermenilerin ihtilalci eğilim ve hazırlıkları hissedilince bu tür düşüncelerden vazgeçmeleri, aksi takdirde şiddetli cezalandırma yoluna gidileceğinin kendilerine söylendiğini ve bu konuda zaman zaman Ermenilerin uyarıldıklarını belirtmektedir. Ancak ne nasihatler ne de tehditler işe yaramayacaktır (Ahmet İzzet Paşa, 1992:205).

4. Savaşın Başlaması ve Ermeniler

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ortaya çıkan şark meselesinin hedeflerinin başında; Türklerin Balkanlardan atılması, İstanbul'un geri alınması, Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıklara muhtariyet ve bağımsızlık temin ederek nihayetinde Türkleri Anadolu'dan atmak yer almaktaydı (Sarıkoç, 1994:17). Bu doğrultuda Ermeniler de savaş arifesinde çalışmalarına hız vereceklerdir. Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanından iki gün sonra Eçmiadzin Katalikosu IV.Keork, Kafkasya'daki Çar Naibi Vorontsov Daşkov'a yazdığı mektupta durumdan istifade edilmesi gerektiğini, sözde Ermeni illerinin Babalı'den bağımsız tek bir vilayet olarak birleştirilmesi, Rusya'nın atayacağı Hristiyan bir genel valinin yönetimine bırakılması ve Türkiye

¹¹⁶ Halil Bey, hatıralarında konuyla ilgili olarak Dahiliye Nazırı Talat Bey ile birlikte Hallacyan, Zöhrap, Vartkes, Van mebusu Vahan ve Pastırmacıyan efendiler gibi birçok Taşnak rüesası ile görüştiklerini, bunun bir Rus kapını olduğunu belirttiklerini, vazgeçmelerinin telkin edildiğini fakat vazgeçemediklerini belirtmektedir. (Bayur, 1991:71).

Ermenilerine geniş çapta özerklik tanınması teklifinde bulunacaktır. Rusya, bu öneriyi kabul ettiği takdirde tüm Ermeniler koşulsuz olarak savaşta Rusya'yı destekleyeceklerdi. Vorontsov ise verdiği cevapta Ermenileri rahatsız eden konuların olumlu biçimde çözümleneceğine söz vererek Ermenilerin, Çar naibinin emirlerine kesin olarak uymalarını, Türklerin saldırgan taraf olarak görünmeleri gerektiği konusunda Katalikosu uyaracaktır (Sonyel, 2009:347).

Osmanlı Devleti, savaşa girmeden evvel Ermeni komiteleri başta patrikhane olmak üzere Osmanlının Rusya'ya karşı savaşa girmesi durumunda alacakları vaziyeti belirlemek üzere toplantılar yapmaya başlayacaklardır. Galata'daki "Ermeni Merkez Mektebi Kebiri"nde patrikhaneden memur edilen rahip Gabriel Cevahirciyan'ın başkanlığında Taşnak-Sütyun, Hınçak, Veragazmiyal Hınçak, Ramgavar temsilcilerinden oluşan heyet (Birleşik Milli Ermeni Komitesi), Ermenilerin Osmanlı hükümetine sadık kalmaları, askeri vazifelerini yapmaları, harici tesirlere kapılmamaları şeklinde kararlar alacaktır. Bu kararlarla Osmanlı hükümetinin itimatlarını kazanmaya çalışan Ermeniler, diğer yandan da şartların oluşumuna göre bütün güçleriyle hazırlanmakta kusur etmeyeceklerdir (Uras, 1950:581-589).

Komiteler, şubelerine talimatlar vererek silah, cephane, bomba gibi malzemelerin tamamlanmasını ve gerektiğinde verilecek işaret üzerine harekete geçmek için gerekli vasıtaların hazır bulundurulmasını isteyeceklerdir. Yaptıkları yazışmalarda komite teşkilatı hakkında;

- ✓ Siyasi muharip çeteler oluşturmak
- ✓ Köy çeteleri kurmak
- ✓ Esnaf cemiyetleri teşkil etmek
- ✓ İhtiyat çeteler bulundurmak
- ✓ Fikir adamları ve aydınların oluşturduğu dernekler hakkında esaslar verilmekteydi.

Kurulması istenilen savaşçı gezici çeteler iki gruba ayrılmıştı. Birinci grup savunma, ikinci grup ise saldırı harekâtı için eğitim almış bulunmaktaydı. Her köyde gezici çetelere nezaret etmek, fedailerin ihtiyaçlarını karşılamak, lüzumu halinde gerekli yerlere nakletmek ve icap ettiği zaman kaçmalarını sağlamakla vazifelendirilen 5-8 kişiden oluşan ve 45-50 yaşlarında tecrübeli ve güvenilir kurullar bulunmaktaydı. Gezici müfrezeler dışında her köyde 30-50 kişiden oluşan savaşçı müfrezeler, yardımcı müfrezeler, silah, cephane ikmal müfrezeleri, haberleşmeyi sağlayacak kadın müfrezeleri bulunmaktaydı (Sakarya, 1989:241).

1914 Haziran ayında Erzurum'da Taşnak-Sütyun kongresi toplanacaktır. İki hafta süren ve İstanbul, Trabzon, Erzurum, Muş, Van, İzmir, Beyrut, Adana gibi muhtelif yerlerden gelen 30 üyenin katıldığı kongre sonunda şöyle bir karar alınacaktır: *“İttihat ve Terakki hükümetinin, gayri müslim unsurlara ve bassaten Ermenilere karşı minelkadim takip ettiği iktisadi, içtimai ve idari birbirine zıt siyaset ve taziyeki ve ıslahat işini tatbik hususunda gösterdiği aldatıcı hareketleri göz önünde tutan Taşnaksütyun kongresi, İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet mevkiünde kalmaya, onun siyasi programını tenkît etmeye, kendisine ve teşkilatına karşı şiddetle mücadelele girişmeye karar vermiştir”* (Uras, 1950:589-590).

1914'te Rus Çar'ı Tiflis'e geldiğinde kendisini ziyaret eden Katalikos Keork, Çar'a; Türkiye Ermenilerinin kurtuluşunun Türk egemenliğinden ayrılıp muhtar bir Ermenistan teşkili ve bunun Rusya'nın himayesiyle olacağını ve muhtariyet fikrinin Ermenileri canlı tuttuğunu belirtecektir. Çar ise; *“Muhterem peder, cemaatinize söyleyiniz, Ermenileri en parlak bir istikbal bekliyor”* cevabını verecektir (Uras, 1950:594-595). Bu cevaptan sonra emin ellerde olan Ermeniler, harekete geçeceklerdir.

Sonuç

1877-78 Osmanlı Rus Savaşına kadar Osmanlı Devleti'nin sadık tebaası olarak nitelendirilen Ermeniler, I.Dünya Savaşı daha savaş başlamadan dönemin hükümetine, dolayısıyla da Osmanlı Devleti'ne karşı takip edecekleri yolu belirlemişlerdir. Dahası Amerika ve Fransa gibi yerlerde bulunan Ermeniler de Osmanlı Devleti'nin düşmanlarına (Fransa, Rusya gibi) kalabalık gönüllü kabileler göndererek aktif yardım ve katkıda bulunmuşlardır (Ahmet Rüstem, 2001:64).

Her ne kadar yaşananlar Türkler ve Ermeniler arasında meydana gelen hadiseler olarak görülse de bu sürece giden yolda batılı devletlerin çıkarları, meselenin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Bilhassa Osmanlı topraklarında çıkarları çatışan İngiltere ve Rusya'nın bu meseledeki paylarını belirtmek gerekir. Bu durum Bulgar yazar Mileff tarafından dönemin yayın organlarından biri olan “La Defense Nationale” (Ulusal Savunma) gazetesinin 2 Ekim 1914 tarihli nüshasında açıkça belirtilmektedir. Mileff, makalesinde 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Rusya Dışişleri görevlilerinden Lobanof Rostovski'nin ellerini ovuşturarak; **“Ermenistan'a ihtiyacımız var ama Ermeniler olmadan”** dediğini ifade etmektedir (BOA, HR.SYS, D:2288, G:3 (5 Ekim 1914). Bu sözler Rusların ve diğer Avrupalı devletlerin Ermenileri çıkarları doğrultusunda kullandıklarına açık bir kanıt oluşturmaktadır. Avrupalı devletlerin bu tutumlarından dolayı Ermeniler, yaşadıkları vilayetlerin hiçbirinde çoğunluğa sahip olmamalarına

rağmen emperyal devletlerin kışkırtmaları sonucu önce ıslahat, sonra özerklik ve en nihayetinde bağımsızlık istemeye başlamışlardır. Aslında Ermenilerin Osmanlı-Rus savaşından önce bir bağımsızlık isteğı olmamasına karşın İngiliz ve Rus çıkarlarının çatışması bu sorunu alevlendirmiştir. Yani Ermeni meselesi öncelikli olarak Ermenilerin değı büyük devletlerin amaçlarına ulaşmak amacıyla tuttıkları bir mesele olmuştur.

Olayların farkında olan Osmanlı ricali her ne kadar meseleyi halletmek istemiş ise de Ermenilerin aşırı istekleri ve büyük devletlerin uzlaşmaz tutumları buna engel teşkil etmiştir. Bu durumdan istifade eden Ermeniler, seferberlik sırasında üzerlerine düşen görevleri yapmamış, vergilerini ödememiş, Rusya ile anlaşarak gönüllü birlikler oluşturmuşlardır. Savaşın başlamasıyla birlikte Rusya ile birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı kıyamlarda bulunmuşlardır.

KAYNAKÇA

A.Arşiv Belgeleri

1.TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA)

2.Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)

B.Yayınlanmış Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

Karacakaya, Recep vd (2002). *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Münir Süreyya. (2001). *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

C.Sürekli Yayınlar (Gazete ve Dergiler)

Cavid Bey. (1944). “Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey’in Hatıraları”, Tanin, 6 Birinci Teşrin 1944, Hatıra No: 394, İstanbul. s.2.

“Ermenilerin Harb-i Umumideki Hizmetleri”, Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim] C.XVIII, S.449, İstanbul 20 Teşrin-i Sani 1335 (20 Kasım 1919), s.84

Halil Menteşe. (30 Ekim 1946). “Halil Menteşe'nin Hatıraları, Ermenistan Islahatı Meselesi Nasıl Çıktı?”, Cumhuriyet, s.2.

Halil Menteşe. (31 Ekim 1946). “Halil Menteşe'nin Hatıraları, Ermenistan Islahatı Meselesi Nasıl Çıktı?”, Cumhuriyet, s.2.

“Müfettiş-i Umumiler”, Peyam, 16 Mayıs 1330 (29 Mayıs 1914), Numru: 188, s.1

“Müfettiş-i Umumiler”, Takvim-i Vakayi, 1 Temmuz 1330 (14 Temmuz 1914), Numru: 1877, s.1

“Siyasiyat: Şark Mesalesi”, Tanin, 25 Ağustos 1330 (7 Eylül 1914), Numru: 2051, s.1

“1329 Senesinde Siyaset-i Umumiye”, Türk Yurdu, 6 Mart 1330 (19 Mart 1914), 3.Yıl C.6, S.61, ss.222-228

“Seferberlik İlanı”, İkdam, 3 Ağustos 1914, Numru: 6268, s.1

“1329 Senesinde Türk Dünyası”, Türk Yurdu, 3.Yıl C.6, S.65, 1 Mayıs 1330 (14 Mayıs 1914), ss.293-295

D.Kitaplar Makale ve Bildiriler

Ahmet İzzet Paşa. (1992). *Feryadım*, (Haz. S.İ. Furgaç-Y. Kanar), İstanbul: Nehir Yayınları.

Ahmet Rüstem. (2001). *Ciban Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi*, (Çev. C. Aydın), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Aksakal, Mustafa. (2010). *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul: Bilgi Yayınları.

Bayur, Yusuf Hikmet. (1991). *Türk İnkılabı Tarihi C.II, Kısım.III*, Ankara: TTK Yayınları.

Cemal Paşa. (2010). *Hatıralar*, (Haz. A. Kabacalı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Danışmend, İsmail Hami. (1955). *İzablı Osmanlı tarihi Kronolojisi C.4*, İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Karabekir, Kazım (1937). *Ciban Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik? C.1*, (İstanbul: Tecelli Basımevi.

Kaçaznuni, Ohannes. (2008). *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, (Çev.Arif Acaloğlu), İstanbul: Kaynak Yayınları

Kuran, Ahmet Bedevi. (1959). *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: Çeltüt Matbaası.

Kurat, Akdes Nimet (1970). *Türkiye ve Rusya*, (Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.

Metin, Halil (1992). *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Salahi R.Sonyel. (2009). *Osmanlı Ermenileri*, (Çev. A. Birerdinç), İstanbul: Remzi Kitapevi.

Sönmez, Z.Berrin. (1986). *Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşına Girişi 1913-1914*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap

Tarihi Enstitüsü.

Talat Paşa'nın Anıları.(2009). (Haz.Alpay Kabacalı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Uras, Esat. (1950). *Taribte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara: Yeni Matbaa.

Yerasimos, Stefanos. (2002). *Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Forumu.

Yerasimos, Stefanos. (1999). *Milliyetler ve Sınırlar*, (Çev.Ş. Tekeli), İstanbul: İletişim Yayınları.

E.Makale ve Bildiriler

Baykal, Bekir Sıtkı. (2003). "Lord Salisbury'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu Taksim Planı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*, Temmuz 78, İstanbul, ss.55-60

Bayur, Yusuf Hikmet. (1938). "Son Yirmi Beş Yıllık Tarihimize Bakışlar", *Belleten* C.II, Temmuz-1 Teşrin 1938, (7-8), Ankara: TTK Yayınları, ss.309-335.

Bilgin, Mustafa Sıtkı. (2009). "Ermeni Meselesi Üzerinde Osmanlı-İngiliz Diplomatik Mücadelesi (1878-1894)", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler C.3*, (yay.haz.M.Hülagü vd), Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [Eusas-II], 22-24 Mayıs 2008, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, ss.309-331.

Çiçek, Kemal. (2010). "Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme", *Gazi Akademik Bakış* (3), S.6, Ankara. ss.1-14.

Çolak, Mustafa. (2002). "Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı -Johannes Lepsius Örneği", *Belleten*, C. LXVI, S.247, Ankara: TTK Yayınları, ss. 967-985.

Çolak, Mustafa. (2009). "Hans Barth'ın 'Türk Kendini Savun' Adlı Eserine Göre Ermeni Meselesinin Doğuşu ve Avrupa", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler C.3*, (yay.haz.M.Hülagü vd), Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [Eusas-II], 22-24 Mayıs 2008, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, ss.233-251.

Çolak, Mustafa. (2013). "Müttefik Almanya İle İhtilaf: Ermeni Meselesi", *History Studies* C.5, S.6, ss.149-163

Günay, Nejla. (2009). "Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeyton İsyanları", *Bilgi*, (51), ss.85-104.

Kaşıyugun, Ali. (2019). "I.Dünya Savaşı'nda Ermeniler ve General Antranik'in İfadeleri", *I. Uluslararası 20.Yı'ın İlk Yarısında Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 16-18 Ekim 2019, (Ed.Nilden ERGÜN, Oğuz ŞİMŞEK, Türkan ARIK), Iğdır Üniversitesi Yayınları, Iğdır, ss.91-104

BENĞİ
DÜNYA YÖRÜK-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERĞİSİ

Bengi World Journal Of Yoruk-Turkmen Studies

Yıl: 5, Sayı: 2
(Eylül 2022)

Sakarya, İhsan (1989). “İkinci Meşrutiyet Dönemindeki Türk Ermeni İlişkilerinin Birinci Dünya Savaşı Üzerindeki Etkileri”, *4. Askeri Tarih Semineri*, Ankara: ATASE Yayınları. ss.238-256.

Sarıkoyuncu, Ali. (1994). “Şark Meselesi ve Tarihsel Gelişimi”, *Askeri Tarih Bülteni* S.36, Ankara: ATASE Yayınları, ss.1-22.

F.İnternet Siteleri

Çiçek, Kemal, “Türk Ermeni Anlaşmazlığının Siyasi Kökenleri, Tehcir ve Dönüş Üzerine Yaklaşımlar”, https://docplayer.biz.tr/2425755-Turk-ermeni-anlasmazliginin-siyasi-kokenleri-tehcir-ve-donus-uzerine-yaklasimlar.html#show_full_text (Erişim:30.11.2020).